

İLKEK TOPLUMLARDA BESİN ELDE ETME FAALİYETLERİ

Çiğdem BORATAV
Etnoloji Asistanı

I - G İ R İ Ő

İnsan biolojik ihtiyaçlarından biri olan besin ihtiyacını çeşitli yollara başvurarak karşılar. İlk insanın besin elde etme faaliyetleri ile bugünkü modern toplumların besin elde etme faaliyetleri arasında iki temel merhale ve bir takım ara merhaleler ve yan gelişmeler vardır. Etnologlar atalarımızın ne şekilde besin elde ettiğini paleoetnoloji, arkeoloji ilimlerinin yardımları ve bugünkü ilkel toplumları inceliyerek öğreniyor. Yeryüzünde halen çeşitli kıtalarda yaşıyan ilkel kültürleri inceleyerek insanlığın besin üretiminde geçirdiği çeşitli merhaleleri gözliyebiliyoruz.

Bildiğimiz kadarıyla avcılık ve toplayıcılık dünyanın her yerindeki topluluklar için ilk ve en ilkel bir besin elde etme faaliyeti olmuştur. Toplayıcılık ve avcılık safhasından sonra insanlar tarımı öğrenmişlerdir. Bu da bahçe tarımı ve çapa tarımı gibi kendi içinde bir gelişme gösterir. Tarımın ilk görüldüğü sıralarda hayvan ehlileştirilmesinin ve bundan sonrada çobanlığın başladığını görüyoruz. Ancak çobanlık bir merhale değil, bir yan gelişmedir. Bazı bölgelerde çobanlık hiç yapılmaz veya talî bir gıda elde etme faaliyeti olarak kalır. Bu merhalelerden her toplumun mutlaka geçmesi şart değildir. Bu özellikle zamanımız için doğrudur. Toplulukların birbirleriyle olan devamlı temasları sonuncunda meydana gelen kültür alışverişi bu merhaleleri her toplum için zorunlu kılmıyor. Bir takım sıçramalar oluyor. Fakat insanlığın gelişmesini bir bütün olarak ele aldığımızda insanoğlunun besinini elde etmek için bu merhalelerden geçtiğini görüyoruz. Hiç bir toplum, özel durumları ele almazsak, tarımsal bir toplulukken avcılığa veya toplayıcılığa dönmez. Ancak daha ileri bir tarımsal safhaya geçer; ya da endüstriyel¹ bir yapıya ulaşır.

1. Besin elde etme faaliyetinde endüstrinin önemlice bir rol oynaması modern toplumlarda görülmektedir. Bu da bu incelemenin sınırlarını açtığı için makalemizin dışında bıraktık.

Besin elde Etme Faaliyetlerini Etkileyen Faktörler :

Besin elde etme faaliyetlerini etkileyen faktörler çeşitlidir. Bunlardan önemlileri olarak toplumun içinde bulunduğu tabii çevre², teknolojik seviye, gelenek ve görenekleri ve nihayet nüfusunu³ sayabiliriz. Bunları kısaca ele alalım. Modern etnologlar tabii çevrenin besin faaliyetleri üzerindeki etkisini kabul etmekle beraber bunu tek başına tayin edici bir faktör olarak görmüyorlar. Örneğin, ormanlık bir bölge hayvancılık ve tarımcılık için elverişli değildir. Fakat avcılık ve toplayıcılık için böyle bir vasat gayet elverişlidir. Bu yüzden çeşitli kültürler ve dolayısıyla besin elde etme faaliyetleri arasındaki farklılıkların kısmen değişik vasatlara intibak etme çabasının sonucunda meydana çıktığını söyleyebiliriz. İnsanın fizyolojik olarak çeşitli çevrelere intibak gücü fazla değildir. Bu yetersizliğini âletleri, meskeni, giyecek, adetler v.s. kısaca kültürü ile karşılar. Ateş, giyecek, mesken ve çevreye uygun gıda sistemi insanın çeşitli bölgelerde yaşamasını sağlar. Öyleyse, bir toplumun maddi kültürü büyük ölçüde çevresine bir cevaptır. Maddi kültürüyle çeşitli iklim şartlarına uyar, çevresinin gıdalarından faydalanır, tabii âfetlere, hayvanlara karşı kendini korur. Fakat vasatın etkisi her ne kadar bir kültür üzerinde aşikârsa da, biz kültür farklılıklarını tek başına vasatla açıklayamayız. Devamlı göçler, temaslar sonucunda kültür yayılıyor ve insan maddi imkanlarını geliştirdikçe, vasatın etkisinden o oranda uzaklaşıyor.

Basit bir teknolojiye sahip kültürlerde vasatın etkisi daha fazlayken, ileri kültürlerde bu etki daha azdır. Bu halde bile örneğin aynı teknik seviyede olarak bildiğimiz Eskimo'lar ile Sibiry'a'da özellikle Kamçatka yarımadasında oturan Chuckchi'ler, Koryak'ların tabii çevresi hemen hemen aynı olmasına rağmen, birbirinden farklı besin elde etme faaliyetleri vardır. Eskimo'lar avcıdırlar; Chuckchi'ler ve Koryak'lar ise yarı çobandırlar. Biri faaliyetlerini avcılık, özellikle deniz avcılığı üzerine, diğeri ise çobanlık, özellikle rengineyiği çobanlığı üzerine temerküz ettirmiştir. Eskimolar "iglu" adını verdikleri meşhur kar evlerinde otururlar. Buna mukabil Chuckchiler tahta çerçeveye bağlı deriden çadırlarda oturur. Tahta burada çok kıymetli ve nadirdir. Buna rağmen Eskimo'lar gibi kardan ev yapmayıp tahtayı tercih ederler⁴. Bunun gibi, rengineyiği Kuzey İskandinav Dağların-

2. Adamson Hoebel. *Man in the Primitive World*. New York, McGraw-Hill Book Company, Inc., 1958, s. 177.

3. *Idem*.

4. Bu örnek Prof. Dr. Nermin Erdentuğ'un ders notlarından alınmıştır.

dan, Chuckchi Yarımadasına kadar uzanan bölgede bol miktarda bulunan bir hayvandır. Vasat aynı hayvanı bu bölge içinde yaşayan topluluklara verirken, bu toplulukların rengineyğinden faydalanma şekli çok farklıdır. Örneğin, bu geniş bölge içinde yaşayan toplulukların hemen hepsi rengineyğini yük hayvanı olarak kullanırken Chuhchi ve Koryak'lar yüklerini katiyen rengineyiklerine taşıtmazlar. Yazın sıcak günlerinde bile yüklerini kendileri taşırlar. Rengeyğinin etinden hepsi faydalanırken, Samoyet'ler, hayvanın hastalandığı ve kıtlık zamanları hariç, katiyen geyiğin etini yemezler⁵. O halde tabii çevreyi, hayat tarzını ve besin elde etme faaliyetlerini etkileyen tek unsur olarak ele alamayacağız, fakat etkisini de inkâr edemeyiz. Tabii çevrenin besin elde etme faaliyetleri üzerinde tayin edici bir etkisi olmaktan ziyade sınırlayıcı bir etkisi vardır. Bazı yolları tamamen kapar. Bazı yolları ise açık bırakır. İnsan aşağıda sayacağımız diğer faktörlerin etkisiyle birlikte bir seçme yapar.

↳ Besin faaliyet şekillerini etkileyen diğer bir faktör de teknolojik seviyedir. Besin faaliyetleri üzerine dolaysız etkisi olan iki temel icat insanın âleti ve ateşi kullanışı olmuştur. İnsanın âlet ve ateşi kullanışı epey eski zamana zamana gider. Hatta birçok antropologlar insanı "Ateş yakan hayvan" ~~hayvan~~ veya "Âlet yapan hayvan" olarak tanımlar. İlk ateş izlerine Sinantrop adamının bulunduğu Çukutiyen mağarasında rastlıyoruz. Buna göre Homo Sapiens dediğimiz insandan evvelki insan da ateşi yakmasını bilmeden kullanmıştır. İnsan tarafından ilk ateş yakma izlerine ise Üst Paleolitik Devirde, 25.000-30.000 yıl evvel rastlıyoruz. Bu Üst Paleolitik insanlarla beraber ateş yakma için elverişli olan çakmak taşı ve pirit parçaları yanyana bulunmuştur.

Ateşin besin faaliyeti üzerine dolaysız etkisi iki yoldan olmuştur. Bir, ateş sayesinde daha verimli âletler daha az zaman ve enerji harcıyarak yapılabilmiştir. Örneğin, madenlerden âlet yapmak ancak ateş sayesinde mümkündür. İkinci etki ise ateş sayesinde yenebilecek besin çeşitlerinin artmış olmasıdır. Tabiatla mevcut birçok besinler pişirilmeden yenemez. Ateş sayesinde bunlardan da besin olarak faydalanmak mümkün olmuştur.

Âletlerin besin elde etme faaliyeti üzerindeki etkisi belki herşeyden daha önemlidir. 500.000 yıl evvel hemen hemen hiçbir âlete sahip olmıyan insanın gıda elde etme faaliyeti ile bugünkü modern toplumların faaliyetleri arasındaki fark önemlidir. Birkaç elbaltası, yonga âletleri, kazıyıcı, kesici gibi basit âletlere sahip olan Paleolitik insanın çiftçilik yapamıyacağı aşı-

5. Daryll Forde. *Habitat, Economy and Society*. London, Methuen & Co., Ltd., 1939, s. 364-368.

kârdır. Teknolojik seviyenin besin elde etme faaliyetleri üzerine olan etkisini bugünkü yerli ilkel toplumları inceliyerek görebiliriz. Buna bir örnek olarak Avustralya yerlilerini gösterebiliriz. Çok basit bir teknolojiye sahip olan bu yerlilerde çevrenin etkisi fazlaca hissedilir. Bu basit âletlerle ancak toplayıcılık ve avcılık yaparlar. Özellikle Orta Queensland'ın kuzey batısında tabiatta rastladıkları her türlü bitkiyi toplarlar, hayvanları avlarlar. Bir kanguru avlamak için bazan birkaç günlerini verirler. Daha ileri âletlere sahip olsalardı durum mutlaka çok farklı olacaktır.

Besin üretiminde etkisi olan önemli bir faktör de, bir toplumun gelenek ve görenekleridir. Bunu bir örnekle açıklayalım. Güney Amerika'da, Kolombiya'nın kuzey doğu bölgesinde Kogi diye tanınan bir Kızılderili topluluğu vardır. Kogi'ler tarımı bilirler. Fakat yaşadıkları arazi dağlıktır ve ekilebilecek toprak azdır. Ekilebilecek toprakları sivri tepeleri temizliyerek açarlar. Birçok ailelerin tarlaların bir kısmı tepenin aşağısında, diğer kısmı ise tepenin üst tarafındadır. Tarlaya bakmak için bir tarladan diğerine gidip gelirler ve muazzam vakit ve enerji kaybederler. Kogilerin yaşadıkları arazinin pek yakınında atalarının çok eskiden açtıkları ekilebilecek durumda olan terraslar vardır. Bu hazır terrasları Kogi'ler katiyen kullanmazlar, fakat pek çok enerji ve zaman kaybına sebep olan tepelerde yeni tarlalar açarlar. Bu eski terrasları kullanmalarının sebebi olarak da, buraların atalarının ruhları tarafından kuşatıldığına ve kullanıldığı taktirde atalarının ruhlarının rahatsız olacağını gösterirler.⁶ Gelenek ve göreneklerin besin faaliyeti üzerindeki etkisi bu örnekle açık olarak görülüyor. Daha verimli ve hazır toprakları ekecekleri yerde, gereksiz zaman ve enerji kaybına sebep olan yeni tarlalar açıyorlar.

Besin faaliyetleri üzerinde etkisi olan diğer bir faktör de toplumun nüfusedir. Nüfusun etkisi dolaylı bir yoldan olur. Teknolojik alanda ilerleyen bir toplum daha fazla besin elde eder. Bu sayede daha fazla nüfus besliyebilir. Örneğin Üst Paleolitik'de daha gelişmiş âletler sayesinde nüfusun arttığını görüyoruz. Fakat nüfus artışı ile besin artışı aynı hızda gitmezse, toplum yeni besin yolları aramaya zorlanır. Çiftçiliğe geçişte, başka sebeplerle birlikte nüfus artışı da önemli bir rol oynamıştır.

II - TOPLAYICILIK VE AVCILIK

Modern toplumlar için esas olarak bir zevk ve eğlence işi olan avcılık, toplayıcılıkta birlikte binlerce yıl insanlığın başlıca geçim vasıtası olmuş-

6. Melville J. Herskovits. *Economic Anthropology*. New York, Alfred A. Knopf, 1960, s.6

tur. Bugün halen yeryüzünün çeşitli yerlerine yayılmış avcı ve toplayıcı topluluklar yaşamaktadır. Bugünkü tarımsal toplulukların ataları olan avcı ve toplayıcı topluluklar dünyanın her yer, iklim ve vasatında görülmektedir. Halen yeryüzündeki ilkel topluluklar avcılık, toplayıcılık ve balıkçılığı farklı oranlarda yapmaktadırlar. Salt avcılığa, balıkçılığa veya salt toplayıcılığa dayanan topluluklar göremiyoruz. Avcı ve toplayıcı topluluklara örnek olarak Avustralya yerlilerini, Asya'da Andaman adalarında yaşayan yerlileri, Afrika'nın Pigmi'lerini, Buşman-Hottentot'larını, Ateş Adası yerlilerini gösterebiliriz. Ancak ileri medeniyetlerle son yıllarda temasın artması sonucunda bu topluluklar süratle değişmektedir.

Toplayıcılıkta Kullanılan Âletler :

Toplayıcılığın gerektirdiği âletler çok basittir. Toplayıcılığın en ilkel şekilleri ise elden başka bir âlet gerektirmez. Toplayıcılığın çok önemli olduğu Avustralya topluluklarında kullanılan en önemli âlet *kazıcı sopa* diye bilinen ucu sivri bir sopadır. Bu sopayla özellikle yumurulu bitkileri toplarlar. Ağaçlardaki meyvaları v.s. ucu *çengel biçimli sopalarla* toplarlar. Tohumlara veya ufak meyvalara *yelpaze biçimli tahtalarla* vurup⁷, bunları koni biçiminde örülmüş büyük *sepetlere* doldururlar. Görülüyor ki toplayıcılık gayet basit âletleri gerektirir. Fazla fiziki enerji istemiyen toplayıcılık her yerde kadının görevi olmuştur.

Avcılıkta Kullanılan Silâhlar ve Avcılık Teknikleri :

Avcılık toplayıcılıktan daha ileri bir teknik gerektirir. Avcıların başlıca silah ve âletleri ok, mızrak, *zıpkın*, çeşitli tuzaklar, ağlar, çengel, kanca, balta, topuz, bola, ve zehirlerdir⁸. Av için köpek, at veya devenin yardımına ihtiyaçları vardır. Bunlardan ok Neolitik'in başlangıcına başlangıcına kadar bilinmiyordu.

Küçük baş hayvanları çeşitli tuzaklarla avlarlar. Kurdukları tuzaklara avlarını kovalarlar ve yakalarlar. Geyik gibi büyük hayvanları avlamak için maskeleri ve çeşitli teknikleri vardır. Maske Üst Paleolitik'ten beri biliniyordu. Asya kavimlerinden olan Tunguzlar geyik avında şöyle metodlar kullanırlar. Geyiğin arkasına uzun bir iple küçük bir kızak bağlarlar. Kızağın önü bir paravanayla örtülür, arkasına avcı oturur. Avcı böylelikle geyik sürülerinin arasına kadar onların dikkatini çekmeden girer⁹. Bu sayede avcı, sürü korkup kaçana kadar bir yığın geyik vura-

7. Hoebel. *op. cit.*, s. 182.

8. *Ibid.*, s., 185.

9. Forde. *op. cit.*, s. 358.

bilir. Yahut da avlayacakları hayvanın postuna bürünürler ve sessizce hayvan sürüsüne yaklaşırlar. Hayvanları vurabilecek mesafeye gelince hücumla geçerler; böylece sürü korkup kaçmadan evvel epey hayvan vurmak mümkün olur.

İlkel toplumlar avlayacakları hayvanların özelliklerini gayet iyi bilirler. Örneğin, Eskimo'ların kurt avında kullandıkları çok ustaca bir metod vardır. Kurt, parlak objelere meraklı olan ve sürü halinde gezen bir hayvandır. Eskimo'lar bunu bilir. Gayet keskin olan parlak bir objeyi suya batırırlar. Kurt gelir ve diliyle objeyi tanımaya çalışır. Keskin obje dili keser. Kan kokusuna sürünün diğer kurtları derhal yaralı kurdun etrafına toplanır ve saldırır. Aralarında çıkan boğuşma sonunda birkaç kurt ölür. Böylelikle hiç bir zahmete katlanmadan bu kurtları Eskimo'lar toplar¹⁰.

Basit âletlerle avcılık kollektif bir çalışma gerektirir. Örneğin Buşman'lar ava ailenin bütün fertlerinin katılımıyla, toplu bir şekilde çıkarlar. Hayvana ok atarlar. Genel olarak hayvan bu oklarla hemen ölmez. Günlerce arkasından kovalarlar ve hayvan kan kaybından ve yediği okların ucundaki zehirlerden bitap düştüğü zaman üzerine yürürler¹¹. Amerika Ova yerlilerinin bizon avcılığı da toplumun bütün fertlerinin katılımıyla yapılır. Sürüyü bir tuzağa sokmak isterler. Birkaç kişi sürüyü korkutmak ve tuzağa doğru yürütmek için sürünün arkasından gönderilir. Ateş yakarak sürüyü korkuturlar ve yürürler. Hayvanların kaçmasını önlemek için de, tuzağa giden yolun iki tarafına taşlar veya direkler dikerler. Bu direk veya taşların arasında kadınlar, çocuklar ve ihtiyar adamlar durur; hayvanlar kaçmasın diye ellerindeki renkli bezleri, sopaları sallarlar. Tuzağa giden yol hazırlanmadan evvel bizonları korkutmamak için hiç kimse bir şey yapmaz. Aksi halde, sürüyü korkutanlar cezalandırılır¹².

Samoyet'ler buna çok benzer bir metodla rengelikleri avlarlar. Birbirinden 1.80 metre uzaklıkta direkler dikerler. Direklerin tepelerine kaz tüyleri dikerler. Kışın bu direkler nehre veya göle kadar uzanır. Geyikleri bu direkler boyunca göle kadar kovalarlar. Bu direklerdeki tüylerden çıkan sesler hayvanı ürkütür. Direkler boyunca koşarken hayvan ya ağlara takılır veya suya düşer. O zaman da orada hazır olan avcılar hayvanları vururlar¹³.

10. Ralph Linton. *The Tree of Culture*. New York, Alfred A. Knopf, 1957, s. 82-83.

11. Forde. *op. cit.*, s. 28.

12. Robert Lowie. *An Introduction To Cultural Anthropology*. London, George G. Harrap & Co. Ltd., 1934, s. 16

13. Forde. *op. cit.*, s. 357.

Büyük su hayvanlarını avlamak da başlı başına bir sanattır. Yukarı Nil'de oturan Shilluk'lar hippopotamı zıpkınla avlarlar¹⁴. Zıpkın avcı toplulukların ana silahlarından biridir. Zıpkın ucunda demirden bir kancanın bağlı olduğu uzun bir mızraktır. Kancaya sağlam bir ip bağlıdır. İpin ucunda şamandıra bağlıdır. Hippopotam avı için birkaç kişiye ihtiyaç vardır. Hippopotam görülür görülmez zıpkını saplarlar. Hayvan gayet kızgın bir şekilde can havliyle kıyıya doğru yüzmeğe başlar. Şamandıraya bakarak hayvanın nerede olduğunu anlarlar. Şamandıraya bir ip daha bağlayarak çekmeğe başlarlar. Hayvan da böylece kıyıya çekilir. Zıpkın bundan ortalama 20.000 yıl evvel Eski Taş Devri insanların kullandıkları âletlerden biriydi. Halen de avcılık ve toplayıcılıkla geçinen toplulukların ana silahlarından biridir.

Kuş cinsinden hayvanları avlamak için bola denen bir âlet özellikle Güney Amerika ve Eskimo'lar tarafından kullanılır. Üç, dört adet ağır bir obje iplere bağlanır. Bu iplerin uçları bir araya tutturulur. Avcı bunu ek yerinden tutar ve başı üzerinde hızla döndürür, bırakır. Bunlar bu hızla havaya atılınca, ağır taşlar iplerden kurtulur ve çarptığı hayvanı yaralar. Esas ipler de hayvanlara dolanır. Bola, Orta Paleolitik'de de kullanılmıştır.¹⁵

Balıkçılık

Birçok ilkel toplumların, örneğin, Okyanus topluluklarının, bazı Avustralya topluluklarının ana besinlerinden biri de balıktır. Bu topluluklar balıkçılık için modern toplumların kullandığı bütün teknikleri bilirler. Avustralyalılar, köpek balığını mızrak veya zıpkınla avlarlar; küçük balıkları ise kanca, ağ veya sepetlerle avlarlar. Bazen de suya zehirli bitkiler atarak hayvanları uyuşturur ve yakalarlar. Bu sonuncu usul çok yaygındır. Balık avcılığının bazı şekilleri, büyük baş hayvan avcılığı gibi birlikte çalışmayı gerektirir. Örneğin, Avustralya'lılarda bir balık avı şöyle yapılır: Birkaç kişi nehrin yukarı tarafına gider ve balıkları korkutur. Nehrin aşağı taraflarında ise ellerinde gerili ağ bulunan balıkçılar beklemektedir. Korkan balıklar kaçarken bu ağlara yakalanır. Bazen de nehre akıntının yönünde taştan dar pasajlar yaparlar. Akıntının ittiği balıklar bu pasajlara girer ve sıkışır, çıkamaz.

İnsanların biolojikman farklı gıdalara ihtiyaçları olduğu için, ilkel tarımsal topluluklarda da avcılık ve toplayıcılığın yapıldığını görüyoruz.

14. Lowie. *op. cit.*, s. 18-20.

15. Linton. *op. cit.*, s. 77.

Örneğin yukarıda bahsettiğimiz Shilluk'lar, sığır besledikleri ve darı yetiştirdikleri halde avcılık da yaparlar, Hatta, bu avcılığı birçok zahmetlere girerek, hayatları pahasına yaparlar. Eti çok severler, fakat Afrika'da sık sık rastladığımız bir inanca göre ehli havvyvanlarının etlerini yiyemezler. Bu yüzden vahşi hayvan avlarlar. Özellikle hippopotamı tercih ederler. Aynı şekilde Okyanus halkı da domuz yetiştirdiği halde, etini yemez ve balık avlarlar. Domuz eti ancak seremonilerde yenir.

İlkel tarımsal topluluklarda toplayıcılık ve avcılığın önemli bir yeri olmasının bir sebebi de ürünün hava şartlarına bağlı olmasıdır. Ürün yıldan yıla fark eder. Bu yüzden sık sık aç kalma tehlikesi vardır. Böyle zamanlarda toplayıcılık ve avcılığa başvurulur.

III- TOPLAYICI ve AVCI TOPLULUKLARIN ÖZELLİKLERİ

Yeryüzünün çeşitli yerlerinde yaşayan toplayıcı ve avcı ilkel toplumlar, buldukları vasatın etkisiyle, tarihleri v. s. gibi sebepler sonucunda birbirinden farklı özelliklere sahiptir. Örneğin toplayıcılık ve avcılıkla geçinen Amerika'nın Kuzey-batı bölgesinde oturan Haida'lar ile Afrika'da Kalahari çölünde yaşayan avcı ve toplayıcı olan Buşman'lar arasında çok farklar vardır. Haida'ların yaşadığı tabii çevre gerek av ve gerekse bitki bakımından çok zengindir. Bu sebeple Haida'lar nisbeten devamlı topluluklar meydana getirmişlerdir. Balığı bol olan bir denize ve zengin yiyecek sağlayan bir tabiata sahip oldukları için devamlı göç etmezler. Bunun bir sonucu olarak da sosyal yapıları Buşman'lardan, Avustralya yerlilerinden daha komplike bir durum gösterir. El zanaatları çok gelişmiş, servet birikimi olmuş ve dolayısıyla toplum içinde bir tabakalaşma belirlemiştir. Bunun yanı sıra gayet sert bir çevrede yaşayan Avustralya yerlileri devamlı göç etmek zorundadır. Tabiatta mevcut av ve bitkiyi tükettikleri zaman göç ederler.

Tabii çevrenin farklı imkânlar sağlaması sonucunda ilkel avcı ve toplayıcı topluluklar her ne kadar bazı farklılıklar gösterirse de, bizzat aynı hayat tarzları sonucunda hepsine has olan bir takım ortak özelliklere sahiptirler.

Her şeyden önce avcılık ve toplayıcılık yerleşik bir hayatla bir arada görülmez. Vasatın en zengin olduğu Haida'larda bile, yarı göçebelik vardır. Av ve toplayacakları bitki, meyva v.s. belli bir sahada tüketildi mi, topluluk göç etmek zorundadır. Fakat bu göçleri, en ilkel seviyede bulu-

nanlar için bile, belli ve sınırlı bir arazi üzerinede yapılır. Gelişigüzel göç edilmez.

Avcılık ve toplayıcılık fazla bir nüfus beslemeye elverişli bir besin elde etme yolu değildir. Tabiatın kendinden besliyebileceği nüfus sayısı sınırlıdır. Bu yüzden tarım bilinmeden evvel bütün Avrupa'da muhtemelen 100.000 insan ancak vardı. Bu sebeple bugünkü ilkel toplumlara bakılacak olursa lokal guruplarda (yani belli bir bölge içinde yaşayan ve birlikte çalışan guruplarda) insan sayısının en fazla 200 kişi olduğunu ve çoğu zaman da ancak 4-5 ailenin bir arada yaşadığını görürüz.¹⁶ Haida'lar gibi çok zengin çevrede yaşayan istisnai topluluklarda lokal gurup daha büyük olabilir.

Lokal gurupların nüfusunun fazla olmamasının bir sebebi de devamlı göç ihtiyaçları yüzündendir. Büyük bir gurubun göç etmesi, küçük bir gurubun göç etmesinden çok daha zordur.

Devamlı göç ihtiyaçları ve küçük lokal guruplar halinde yaşama zorunluluğu yüzünden, avcı ve toplayıcı topluluklarda daha çok parçalı dediğimiz siyasi organizasyon tipine rastlıyoruz. Yani merkezi bir otoriteye sahip bir siyasi organizasyondan çok kendi başına nisbeten buyruk lokal guruplara rastlıyoruz.

Devamlı göç sonucunda ve teknolojik yetersizlikleri yüzünden taşınacak mal ve mülk de sınırlıdır. Bu sebeple hayati bakımdan gerekli olan mal ve mülk haricindeki şeyler onlar için bir yük olur. Bu yüzden teknolojinin gelişmesi de sınırlıdır.

Basit bir ekonomik yapıya ve teknolojiye sahip olan toplayıcı ve avcı toplumlarda ekonomik fazla olmaz.¹⁷ Yani toplum ancak kendini yaşatabilecek kadar besin elde eder. Bunun sonucu olarak da ekonomik alanda bir ihtisaslaşma yoktur. Lokal gurubun bütün fertleri âletlerini, silah, barınaklarını, giyeceklerini v.s. kendi yapar. Ancak biolojik durumları yüzünden ilk ihtisaslaşma şekli olan cinsler arasında bir işbölümüne rastlıyoruz. Örneğin, bu ilkel toplumlarda daha fazla enerji ve kuvvet gerektiren avcılık erkeğin işi, toplayıcılık ise kadının işi oluyor. Âlet, silah yapmak erkeğin işi, ev faaliyetleri kadının işi oluyor. Cinsler arasında ihtisaslaşmanın dışında toplayıcı ve avcı toplumlarda bir ihtisaslaşma göremiyoruz.

16. *Ibid.*, s. 150.

17. Herskovits. *op. cit.*, s. 413.

IV- ÇİFTÇİLİK

Avcı ve toplayıcı topluluklarda ilk ihtisaslaşmanın başladığını ve bunun da cinsler arasında, yani kadınla erkek arasında işbölümü şeklinde olduğunu gördük. Kadınlar daha ziyade çeşitli bitki ve meyvaları toplarlar, erkekler ise büyük baş hayvan avlarlar. Kadınların tabiatla ve bitkilerle olan bu sıkı ilişkisi yüzünden, ilk çiftçiler ve bahçıvanlar kadınlar olmuştur. Tarla açmak için ağaç kesmek gibi ağır işleri erkek yapar, fakat dikmek ve ürün toplamak kadının işidir. Tabii değişik topluluklar arasında bu farklı bir durum gösterebilir. Örneğin, Batı Afrika ve Polinezya'da çiftçiliğin esas yükünü erkek çeker. Bu durum, özellikle her iki topluluğun da hayvancılığı bırakıp esas geçim yolunun çiftçilik olmasından sonra meydana gelmiştir.

Çiftçilik bitkileri ekmeyi bilmeden, tabiatla kendinden biten bitkileri kontrol etmeği öğrenmekle başlar. Örneğin, bir ufak tarlanın sınırı belirtilir, içinden yabancı otlar temizlenir, sulanır ve yetişince toplanıp yenir. Kwakiutl Kızılderilileri böyle bir çiftçilik yaparlar. Her ailenin baktığı yonca tarlası vardır. Yoncaların köklerini yerler, fakat asıl kökleri sökmezler ve yanlışlıkla sökülürse tekrar ederler.¹⁸

Hakiki çiftçilik tohum ve kökleri bir sonraki mevsimde ekmek üzere saklamakla başlar. Bu adım hem önceden plânlamak, hem de insanın kendi kendini kontrol etmesini gerektirir. Tarım tamamen istihlâke dayanan bir ekonomi yerine, tasarrufun önemli bir rol oynadığı bir ekonomik yapıya geçilir.

İlkel Çiftçilikte Kullanılan Âletler

Çiftçiliğin ilk şekli basit âletleri gerektirir. Çiftçilikte kullanılan en ilkel âlet *kazıcı sopadır*. Bu âlet toprağı kazmak için kullanılan ucu sivri bir sopadır. Özellikle kökleri çıkarmak için elverişlidir. Örneğin Samoa yerlileri bu sopayı yere batırırlar ve dışarıda kalan ucuna basarak toprağı gevşetirler. Daha kalın bir sopa ile açılan deliği genişletir ve taro sebzesini dikerler. Samoa'luların komşuları olan Polinezya'lılar bu aleti biraz daha geliştirmişlerdir. Ucu bıçak gibi keskinleşip orta kısmına ayağın basması için bir çıkıntı eklenmiştir. Tarlada toprağı alt üst etmek için bu sopa toprağı batırılır, ayağın basması için eklenen çıkıntı bu işi kolaylaştırır. Bundan sonra sert toprak kümelerine topuzla vurulur ve yabancı bitki kökleri ayıklanır. Bu topraktan küçük tepecikler yapılır ve içine tatlı patates ekilir. Pueblo Kızılderililerinin de ikinci çeşit kazıcı sopaları vardır.

18. Hoebel. *op. cit.*, s. 188.

Madagaskar yerlileri olan Tanala'luların bu kazıcıya ilâveten demirden *belleri* vardır. İki elle toprağa saplanır ve kaldıraç gibi sapına basılarak toprak parçası çıkarılır. Bu âletle terraslar yapar ve pirinç ekmek için toprağı hazırlarlar.

Birçok tribülerin de kazıcı sopa yerine çapa kullandığını görüyoruz. Çapa ve saban kazıcı sopanın gelişmiş şekilleridir. Her üçü de toprağı, tohum veya kök ekmek için hazırlarlar. Saban, çapadan daha üstündür. Zira toprağı sürerken hiç ara vermeden işletilir. Çapayı kullanan ise her çapayı vuruşta duraklamak zorundadır. İlkel tarımsal toplulukların çoğu çapayı bilmezler. Tarımda kullandıkları alet kazıcı sopayı geçmez. Çapa demiri kullanmasını bilen bölgelerde, özellikle Afrika'da ve Asya'da vardır. Kuzey Amerika'da kullanılan kemikten yapılan çapalar ise yumuşak yüzlü toprağı kazmak için elverişlidir¹⁹.

Maden devrinden evvel çapa hiçbir yerde bilinmiyordu. Mısır, çapa olmadan da, sopayla toprağı delerek ekilebilir. Fakat Eski Dünya'da çok eskiden beri bilinen buğday ve arpa, çapa ekimini gerektirir. Maden bilinmeden önce bu bölgelerde çapalar taştan yapılırdı.

Saban insanlık tarihinde yapılan temel icatlardan biridir. Sabanın bulunmasıyla çiftçilik alanında büyük bir ilerleme olmuştur. Bazı etnologlara göre sabanın en ilkel bir çiftçilik âleti olan kazıcı sopadan ve çapadan geliştiğini gösteren deliller vardır. Çapanın sapı kirişe çevrilmiş ve elle tutacak sap ilâve edilmiştir. Böylelikle toprağı uzunlamasına sürerek çekmek mümkün oldu. Sonra bu ilkel sabanın hareketini idare etmek amacıyla arka kısma bir parça ilave edilmiştir. Bu safhadan sonra gerçek sabanın ortaya çıktığını görüyoruz. Mısır resim ve buluntularında çapanın sabana nasıl intikal ettiğini gösteren deliller vardır²⁰.

Saban daha yüksek toplumlarda hayvan tarafından çekilir. Bu yüzden sabanın tarihi gelişimi büyük baş hayvanların ehlileştirilmesiyle beraber yürümüştür. Sabanı çekmek amacıyla hayvan sabanın kirişine bağlanır ve böylelikle büyük bir adım daha aşılmış olur.

Saban sayesinde kazıcı sopanın işliyebileceği topraktan çok daha fazla toprak işlemek mümkün oldu. Ayrıca daha derin toprak kazmak suretiyle toprağın verimi arttırıldı. Sabanın ortaya çıkışına kadar bir kadın işi olan çiftçilik artık erkeğin işi olmaya başladı. Hayvan sabana koşulmadan önce insan sabanı çekmek zorundaydı ki, bu epey kuvvet isteyen bir

19. Lowie. *op. cit.*, s. 28.

20. *Ibid.*, s. 29.

işti. Kadın kuvveti buna kâfi gelmediği için erkek çekmek zorundaydı. Sonra sabana hayvan bağlandığını görüyoruz; bununla beraber çiftçiliğin erkeğin işi haline gelmesi kuvvetlendi. Zira hayvanı sevk ve idare etmek bir kadın için maddeten zor bir iştir. Böylelikle başlangıçta kadının meşgalesi olan çiftçilik, sabanın icadiyle erkeğin işi haline geldi. Ancak tarlayı temizlemek, pis otları ayıklamak, mahsul toplamak hâlâ birçok toplumlar da kadın tarafından yapılmaktadır.

Ehlileştirilmiş bitkiler plânlı veya plânsız bir şekilde toplumdaki yayılmıştır. Acaba tek bir menşei mi vardır, yoksa bir bitki ayrı ayrı birçok yerlerde mi ehlileştirilmiştir. Örneğin, çavdarın böyle olmadığını biliyoruz. Çavdar önceleri tahılların üzerinde geçinen parazit bir bitkiydi. Batı Asya'da bu bitkinin üzerinden geçindiği tahılın mahsul vermediği zaman meyva verdiği görüldü. Böylelikle çavdarı ayrı olarak ekmeğe başladılar ve zamanla ehlileştirdiler. Bu muhakkak ki tek örnek değildir. İlk çiftçiler bir esesi ehlileştirdikleri zaman yeni yeni bitkiler üzerinde denemeler yaptılar. O yüzden tarımın tarihçesi çok komplikedir²¹.

Çiftçilik toplayıcılığın yerine çoğu zaman geçerse de, avcılık ve balıkçılığı ortadan kaldırmaz. Hatta, örneğin Polinezya'da olduğu gibi yüksek sınıf tarımla uğraşmaz, fakat avcılık yapar. Ancak tarımın daha kesif olduğu ve erkeklerin bu işi yaptığı toplumlarda avcılık ve balıkçılık ihtisaslaşmış bir gurup tarafından yapılır.

V- ÇOBANLIK

Çobanlık her vasatta elverişli bir besin elde etme faaliyeti değildir. Tundra bölgeleri, zengin yüksek yerler, ormanlık bölgelerin kenarları hayvancılık için elverişli yerlerdir. Ormanlık ve fazla sulak yerlerde hayvancı topluluklar göremiyoruz. Bunun iki sebebi vardır

- 1) Büyük baş hayvanlar ormanlık bölge için uygun değildir.
- 2) Zararlı böcekler gerek ormanlık, gerekse sulak bölgelerde çoktur ve hayvanları öldürür. Örneğin, Afrika'da çeçe sineğinin olduğu bölgelerde hayvancı toplulukları göremiyoruz. Yazın bu sinek fazla miktarda bulunur ve sürülere zarar gelmesin diye, hayvanlar yüksek yerlere çıkarılır.

İlkel toplumlar ehli hayvanlardan şu şekilde faydalanırlar:

- 1- Et ve kanından
- 2- Derisinden

21. *Ibid.*, s. 35-36.

- 3- Kıl ve yününden
- 4- Sütünden
- 5- Yük taşımak ve çekmek şeklinde
- 6- Binek hayvanı olarak.”²²

Çobanlık daha ziyade Asya ve Afrika'ya has ekonomik bir kompleks- tir. Afrika'da daha çok at ve deve yetiştirilir. Sahranın güneyinde süten çeşitli besin elde etmeği bilmezler. Orman kenarında oturan ve hayvancılı- ğın yanı sıra çiftçiliği de bilen toplumlar ise, süt sağmağı bilmezler. Sığır besliyen toplulukların birkaçı hariç, çoğu bu hayvana yük taşımazlar.

Asya steplerinde rengineyiği ve Ön Asya'da ise kısmen deve, at yetiştirilir. Bu topluluklar genel olarak göçebedir. Mevsime göre en elverişli otlakları bulmak için devamlı göç etmeğe mecburdurlar.

Yeni Dünya'da çoban topluluklara pek rastlamıyoruz. Burada Na- vaho'lar²³ hakiki çoban bir topluluktur. Bu da son zamanlarda İspanyol' lardan koyunu aldıktan sonra olmuştur. Yine Kuzey Amerika yerli top- luluğu olan Komanze'ler de²⁴ 19. asırda atı kullanıyordu, fakat bundan sadece yük taşımak ve binmek şeklinde faydalanıyorlardı.

Binlerce hayvan cinsi arasından sadece iki düzine kadar hayvan eh- lileştirilmiştir. Yeni Dünya'da lama, alpaka, gine domuzu ve hindi; Eski Dünya'da ise köpek, domuz, inek, yak, deve, at, rengineyiği, koyun, keçi, eşek, tavuk, ördek, güvercin, kuğu ve tavus ehlileşirilmiştir. Köpek bütün dünyada yaygın olarak ehlileştirilmiş tek hayvandır.

Çobanlık hemen hemen hiç bir yerde tek başına görülmez. Hemen hepsi, Asya'nın kuzey rengineyiği çobanlarını ve Afrika'nın Hottonto'ları gibi birkaç topluluğu hariç tutarsak, az veya çok tarımı bilirler. Fakat Eski Dünya'nın sulak yelerinde, çoban topluluklar tarımı bildikleri ve bu faaliyetten daha verimli sonuçlar elde edebilecekleri halde çoban toplu- luklar olarak kalırlar. Hatta, Kazak'lar gibi bazı çoban topluluklarda, tarım daha aşağı sınıf tarafından yapılır. Yine her çoban topluluk da top- layıcılık yapılır.

Bitki ve hayvan ehlileştirilmesi Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya ak- tarılmış olabilir. Fakat Yeni Dünya'nın tarım tekniği Eski Dünya'dan farklıdır Biri daha ziyade köklü bitkilere öteki ise tahıl üretimine dayanır²⁵

22. Forde. *op. cit.*, s. 401.

23. Hoebel. *op. cit.*, s. 197.

24. *Ibid.*

25. Rushton Coulborn. *The Origins of Civilized Societies*. Princeten, University Press, 1959, s. 45.

Bu sebeple Yeni Dünya'nın tarımı bağımsız olarak gelişmiş olabilir. Bu ayrı bir inceleme konusudur.

VI- BİTKİ ve HAYVAN EHLİLEŞTİRMENİN BAZI KÜLTÜREL ETKİLERİ

Bitki ve hayvan ehlileştirmenin insan hayatı üzerinde çok büyük etkileri olmuştur. Toplum hayatının çok daha komplike bir duruma gelmesine sebep olduğu gibi birçok yeni teknik buluşlara da yol açmıştır. Herşeyden önce tarım yerleşik hayatı gerektirir. Tarımın ilk şekilleri için mutlak bir yerleşik hayata ihtiyaç yoksa da, daha ileri tarım üretimi, toplayıcı ve avcı toplulukların göçebe hayat tarzlarıyla bağdaşamaz. Bir yılın emek verilerek ekilen bir tarla bırakılıp başka yere göçedilemez. Zira, bir kere, tarla devamlı bakıma ihtiyaç gösterir; ayrıca, her zaman düşman tecâvüzüne maruzdur. Bu sebeple ilk köylerin çiftçilikle birlikte doğduğunu görüyoruz.

Bitki ve hayvan ehlileştirmesi sadece besinle ilgili faaliyetleri etkilemekle kalmamış, dolaylı yoldan yeni teknik buluşlara örneğin, çanak-çömlekçiliğin doğmasına, dokumacılığa, daha ileri âlet yapımına yol açmıştır.

“Toplayıcılık ve avcılıkla geçinen insanın kendi başına ihtiyacı olan âletlerini, barınağını yapması, ve avlanması mümkündür. Fakat artık çiftçiliğin yapıldığı toplumlarda her insanın tek başına bütün âletlerini, çanak-çömleğini, evini yapması, ehli hayvanlarına bakması, sepet örmesi, bez dokuması ve çiftçilikle uğraşması mümkün değildir. Kadınla erkek, gençle ihtiyar arasında bir işbölümünün olduğu şüphesizdir; fakat ilk defa komşusundan daha iyi sepet ören, bez dokuyan, çanak-çömlek yapan insanın görülmesi de çiftçilikle beraber başlamıştır.”²⁶ Böylelikle kadın erkek arası işbölümünü aşan bir ihtisaslaşmanın da başladığı görülür. Ancak tam ihtisaslaşma (üretim fazlası) olamadan mümkün değildir. Zira, toplumdaki bazıları ihtiyaçlarından fazla besin elde etmelidirki, buna herhangi bir şekilde imâl edilen eşyayla değiştirebilsinler.²⁷

Burada sözü geçen üretim fazlası kavramı toplumun bütününe ilgilendiren bir üretim fazlası değildir. Toplum içindeki bazı şahıslar, belirli mallardan (tarımsal ürün, alet, giyim eşyası) kendi ihtiyacının oldukça

26. Mischa Titiev. *The Science of Man*. New York, Henry Holt and Company, 1956 s. 238.

27. *Ibid.*

üstünde üretmektedir. Çiftçiliğin ilk gelişme safhasında bütün bu mallar, belki de, toplumdaki fert sayısına bölünürse herkesin ihtiyacını kısıtlına karşılayacak seviyeyi aşmamış olabilir.

İşbölümünün bu şekilde artması ve daha ileri tarımsal tekniklerin kullanılması ile, verim artmakta, ve toplumun bütünü için de bir üretim fazlası meydana gelmektedir. Bu da toplumlar arası mübadelenin ve ticaretin doğmasına sebep olur.

Gerek toplum içi gerek toplum dışı ticaretin bu ilkel şekilleri, yeni toplumsal kuralların doğmasına da yol açar.²⁸

Böylelikle, tarımsal topluluklar, toplayıcı ve avcı topluluklardan sosyal ve ekonomik organizasyon bakımından çok daha komplike bir durum gösterirler.

28. *Ibid.*